

КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА І ПРАГМАЛІНГВІСТИКА

УДК811.161.2

Н.Д. Коловоротна

ВЗАЄМОДІЯ ВЕРБАЛЬНИХ І СИЛЕНЦІЙНИХ ЗАСОБІВ У КОМУНІКАЦІЇ

У статті здійснено спробу схарактеризувати мовчання як невербальний компонент комунікативного акту, як нульовий комунікативний акт, дослідити його взаємодію з вербальними складовими комунікації.

Ключові слова: комунікативний акт, комунікація, вербальні засоби комунікації, невербальні компоненти комунікації.

Коловоротна Н.Д. Взаимодействие вербальных и силенционных средств в коммуникации. В статье осуществлена попытка охарактеризовать молчание как невербальный компонент коммуникативного акта, как нулевой коммуникативный акт, проследить его взаимодействие с вербальными составляющими коммуникации.

Ключевые слова: коммуникативный акт, коммуникация, вербальные средства коммуникации, невербальные компоненты коммуникации.

Kolovorotna N.D. Verbal interaction and communication silentsionnyh funds. The article is an attempt to describe the silence as a non-verbal component of the communicative act as zero communicative act, trace its interaction with components of verbal communication.

Keywords: act of communication, communication, verbal means of communication, non-verbal components of communication.

Активне вивчення невербальних засобів у східнослов'янському мовознавстві стало можливим у кінці ХХ ст., оскільки у 50–60-ті роки ХХ ст. після критики лінгвістичних ідей Н. Марра і його школи, у яких лінійному, або кінетичному, мовленню відводилося провідне місце в процесі глотогенезу, дослідження невербальної комунікації у СРСР вважали антинауковими. Регулярні студіювання невербаліки в зарубіжній науці починаються в США у 50-ті роки з робіт Р. Бервідстела, Е. Холла, У. Кіса, Ю. Руша та ін. У праці Джуліуса Фаста «Body Language» було узагальнено дослідження про невербальні аспекти комунікації, проведені вченими-біхевіористами [5: 43].

На вагомість невербальних складових у процесі комунікації звертають увагу П. Вацлавек, Дж. Бівін і Д. Джексон, акцентуючи увагу на тому, що невербальна поведінка в ситуації взаємодії завжди має інформаційну цінність, тобто є комунікацією. Активність чи пасивність, слова чи мовчання — усе це передає інформацію, впливає на інших людей, які, відповідно, стають її учасниками, тобто перебувають у комунікативних стосунках [4: 11–12].

Більшість дослідників однастайна в тому, що мовленнєві акти можуть бути як гомогенними, що базуються лише на мовній семіотичній системі, так і гетерогенними, або синкретичними, до реалізації яких залучається

на тільки мовна, але й інші знакові системи, насамперед і невербальна: «Людина, таким чином, використовує різні кодові системи для передачі інформації та для реагування на сигнали, що надходять ззовні, у відповідь на отриману інформацію, на спонукання, на осмислення фактів. Ці коди взаємодіють один з одним у межах єдиного комунікативного процесу» [9:13].

Таким чином, на сьогодні актуальним є дослідження мовчання як складової комунікації, адже цілком зрозумілим є те, що її невербальні компоненти є однією з найважливіших сфер функціонування знаків і знакової інформації.

Дослідники наголошують, що зрозуміти людину за невербальними засобами комунікації не менш важливо, ніж за вербальними, оскільки невербальні складові допоможуть визначити істинну цінність вербально оформленого повідомлення [11: 5–6].

Метою цієї статті є з'ясувати місце мовчання в комунікативному акті, його взаємодію з вербальними засобами комунікації.

Мовчання як невербальний просодичний компонент комунікації виокремлюють В. Богданов, С. Крестинський, Н. Арутюнова, Т. Анохіна та ін., оскільки мовчання «залежно від ситуації може бути більш красномовним, ніж саме мовлення» [9: 41]. Т. Анохіна твердить: «Невербальна поведінка людини вказує на її психологічний стан, а мовчання як силенціальний знак є стратегічним компонентом комунікативної діяльності людини» [1: 5]. Отже, спостереження науковців доводять, що мовчання є повноцінним компонентом комунікативного акту.

В. Богданов доводить, що мовчання є складовою комунікативного акту, оскільки воно задовольняє постулат кількості, або інформативності: «у конкретному мовленнєвому акті мовчання завжди інформативне»; постулат якості, або істинності, постулат релевантності, «оскільки воно може виявитися доречним, але в принципі може бути й недоречним», постулат способу, або ясності, «оскільки в конкретному мовленнєвому акті мовчання може бути однозначним, хоча, зрозуміло, й не завжди». Учений наголошує, що, на відміну від вербальних одиниць, значення мовчання може бути з'ясоване тільки в комунікативному акті: «Зміст мовчання слід розглядати не як його смисл, а як імплікатуру, оскільки мовчання поза мовленнєвим актом нічого не означає, тоді як слово й речення мають смисл і поза мовленнєвим актом» [3: 17].

Попри наявні відмінності від вербальних одиниць, мовчання може слугувати яскравим прикладом до тези про взаємодію невербальних та вербальних засобів комунікації. Згідно з твердженням психологів, які спеціально досліджували процеси взаємодії вербальних і невербальних компонентів спілкування, існує кілька функцій невербальних повідомлень щодо вербальних: доповнення (насамперед і дублювання, і посилення) вербальних повідомлень; заперечення вербальних повідомлень; заміщення вербальних повідомлень; регулювання розмови [2: 61]. Очевидно, що всі ці функції властиві мовчанню як невербальному засобу комунікації. Наприклад, функція доповнення вербальних повідомлень мовчання, зокрема посилення, виявляється тоді, коли людина хоче змінити тему розмови, після слів *Я не хочу про це більше говорити*, як правило, йде пауза, що посилює вагомість сказаного.

Для демонстрації заперечення вербального повідомлення, очевидно, можна навести такий приклад: у конфліктній ситуації один із її учасників стверджує, що не образився, але після цього певний час мовчить, ухиляючись від розмов і запитань. Така поведінка комуніканта засвідчує, що людина все-таки ображена і їй потрібен час, щоб забути про конфлікт. «Через те, що невербальна поведінка спонтанна, менше контролюється свідомістю, ніж мовлення, вона може суперечити сказаному» [5: 46].

Мовчання часто заміщає вербальне повідомлення. Наприклад, коли на зборах пропонують обрати за голову певну особу й вона при цьому мовчить, усі розуміють, що вона погоджується, тобто мовчання заміщає вираз *Так, я згоден (хочу, можу) бути головою зборів*. Мовчання заміщає мовлення й в інших ситуаціях, як наприклад: *Так, це був бойовий прапор полку гайдамаків Холодного Яру. Ворон бачив його вперше, але тепер гасло «Воля України або смерть» війнуло на нього іншим змістом. Мабуть, і решта козаків відчували те саме, бо дивилися на прапор з мовчазною зажурою* (В. Шкляр), де мовчання засвідчує загальний емоційний стан. Саме позначення емоційності, на думку Т. Анохіної, є домінуючою функцією силенційного ефекту [1: 5]. Дослідниця зазначає: «Мовчання є семіотичним феноменом, силенціальним компонентом комунікативної поведінки мовців, каталізатором їх когнітивно-рефлекторної діяльності» [1: 21].

Мовлення й мовчання можуть використовуватися з однаковою ефективністю, або ж ефект від застосування тактики мовчання може бути навіть більш значущим, ніж від мовлення: «Можливі ситуації, коли мовчання може «звучати» голосніше, ніж слова» [8: 45].

Мовчання, як видається, можна визначити і як нульовий мовленнєвий акт, оскільки воно має чітко виражену іллокуцію (комунікативну мету), перлокуцію (скерованість на результативний вплив щодо адресата). Власне, досягнення перлокутивного ефекту в іншого суб'єкта спілкування і є метою мовчання як зовнішньомовленнєвого акту: «Про це мовчання як навмисну мовленнєву дію повинен знати адресат і потрібним для «мовчазного мовця» чином інтерпретувати мовчання. Як і в оформлених за допомогою звуків мовленнєвих актах, адресат повинен не лише встановити сам факт мовчання, але й дати йому прагматичну інтерпретацію, встановити його еквівалентність певному вербалізованому змісту, що адресат і здійснює з урахуванням ситуації і відповідних знань про мовленнєву поведінку» [8: 49].

Щодо такої важливої складової мовленнєвого акту, як локуція, знаходимо пояснення в С. Крестинського, згідно з яким «мовчання ми чуємо, тобто ми чуємо відсутність мовлення, і його відсутність може впливати на адресата, воно звертає на себе увагу, ми його сприймаємо спочатку органами слуху, а потім воно діє на наш мозок, примушуючи вирішувати, що означає це мовчання, або на наші відчуття, що викликають певні емоції» [7: 78]. Очевидно, у такому разі можемо стверджувати наявність нульової локутивної сили мовленнєвого акту «мовчання».

Мовчання має схожість із непрямим мовленнєвим актом, у якому іллокуція адресанта повинна «вичитуватись» адресатом з оперття на імплікатури

дискурсу [2: 319]. Т. Анохіна наголошує: «Цей феномен увійшов до теорії комунікації як невербальний паралінгвальний засіб, що є нульовим заміноювачем вербальної реакції. Останні наукові розвідки підтверджують, що мовчання — це універсальний феномен, що може бути одночасно тактикою та стратегією мовленнєвої поведінки. Причому в різних соціумах мовчання є універсальним аналогом мовленнєвих дій, що використовується комунікантом залежно від ситуації та набору комунікативних, гендерних, статутних та соціокультурних чинників» [1: 58]. Отже, у процесі комунікації мовчання може трансформуватися як у комунікативну стратегію, під якою розуміємо оптимальну реалізацію інтенцій мовця щодо досягнення конкретної мети спілкування, тобто контроль і вибір дієвих ходів спілкування і гнучкої їх видозміни в конкретній ситуації [2: 118], так і в комунікативну тактику — визначену лінію поведінки на певному етапі комунікативної взаємодії, спрямованої на одержання бажаного ефекту чи запобігання ефекту небажаного; мовленнєвими прийомами, що дають змогу досягнути комунікативної мети [2: 120]. Мовчання є комунікативною тактикою адресанта й комунікативною стратегією адресата.

При визначенні мовчання як нульового мовленнєвого акту слід пам'ятати про його взаємозв'язок із мовленням і залежність від нього, а також про їхні відмінності: «...мовчання — на відміну від звучних мовленнєвих актів, що можуть бути контекстно й ситуативно незалежними, незмінно по-коїться на одній із двох опор: а) соціальна зумовленість здійснення мовленнєвої дії в певній ситуації і б) наявність мовленнєвого введення мовчання» [8: 51]. Таким чином, без оточення матеріально виражених мовленнєвих актів мовчання само перестає бути комунікативним, його декодування значною мірою залежить від дискурсу. Підтвердження сказаного знаходимо у світовій афористиці: *Мовчання треба слухати в його контексті* (Станіслав Єжи Лец) [6: 447].

Поза дискурсом декодування мовчання фактично неможливе, адже мовчання, як і кожний нульовий знак, багатозначне і його смисл впливає з умов конкретного мовленнєвого акту [3: 14]. Саме завдяки дискурсивному простору стає зрозумілим, що «для розкриття такого складного феномена, як мовчання, недостатньо аналізу речень, аналіз має розкрити максимальну кількість невербальних кодів у текстах, що слугують «прототипічним фоном», «прототипічним фокусом» для розпізнання невербальних кодів» [1: 56].

Виникає питання: чому ж усе-таки в процесі комунікації ми вдаємося до мовчання, незважаючи на ризик його неадекватного трактування. Очевидно, можна погодитися з В. Богдановим, який називає фактори, що сприяють наданню переваги комунікативно значущому мовчанню: [3: 15]: 1) вербальна невимовлюваність того, що, можливо, доцільно було б повідомити. Прикладом цього слугує відомий афоризм Л. Вітгенштейна, узятий із його «Логіко-філософського трактату»: *Про що неможливо говорити, про те варто мовчати*; 2) наявність великого спільного тезаурусу в комунікантів, що знижує їх комунікативні потреби. Цю причину М. Ньюстранд висловив у тезі «Що більше спільних знань у комунікантів, то менше вони відчують

потребу говорити про це»; 3) наявність ситуації, у якій однозначно виділяється те, що повинні б були говорити комуніканти, якби вони говорили. У таких ситуаціях розмова видається зайвою, порівн. відомий афоризм В. Винниченка — *Мовчання іноді говорить більше, ніж слово* [10: 150]; 4) залежність мовчання від специфіки екстралінгвальних умов або від особливостей самих комунікантів [3: 14–15], зокрема до причин, пов'язаних з особливостями комунікантів, дослідник відносить психологічний тип одного або двох комунікантів (інтроверти належать до замкнених, небалакучих людей), стан здоров'я (дуже хвора людина часто неспроможна на комунікацію), психологічний стан у момент комунікації (пригнічений стан комуніканта може виключати комунікацію), ставлення комунікантів один до одного (негативне ставлення людей часто виражається через бойкотування), мовна компетенція (один із комунікантів не володіє мовою, якою до нього звертається інший комунікант).

Отже, мовчання є повноцінним невербальним засобом комунікації. Це інформативна складова комунікативного акту або й окремий нульовий комунікативний акт. Як й інші невербальні засоби, мовчання взаємодіє із засобами вербальної комунікації, інколи дублюючи вербальні повідомлення, однак часто посилюючи, а то й заперечуючи їх. Як і мовлення, комунікативно значуще мовчання може бути комунікативною тактикою і стратегією. Воно багатозначне: для його інтерпретації, витлумачення потрібен відповідний контекст, дискурс.

Як видається, у подальшому перспективним є дослідження видів комунікативно значущого мовчання, його функцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анохіна Т.О. Семантизація категорії мовчання в англomовному художньому дискурсі: [монографія] / Т.О. Анохіна — Вінниця : Видавництво «Нова Книга», 2008. — 160 с.
2. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Ф.С. Бацевич — К. : Видавничий центр «Академія», 2004. — 344 с. (Альма-матер).
3. Богданов В.В. Молчание как нулевой речевой акт и его роль в вербальной коммуникации / В.В. Богданов // Языковое общение и его единицы : [Межвузовский сб. науч. трудов]. — Калинин, 1986. — С. 12–18.
4. Вацлавек П. Аксиомы теории коммуникации / П. Вацлавек, Дж. Бивин, Д. Джексон // Межличностное общение. — СПб. : Питер, 2001. — С. 11–25.
5. Вашека Т.В. Психологія спілкування : [навчально-методичний комплекс] / Т.В. Вашека, І.С.В. Гічан. — К. : Книжкове видавництво НАУ, 2006. — 184 с.
6. Душенко К.В. Большая книга афоризмов / К.В. Душенко — М. : Эксмо, 2008. — 1056 с.
7. Крестинский С.В. Молчание в системе невербальных средств коммуникации / С.В. Крестинский // Тверской лингвистический меридиан : [теорет. сб.]. — Тверь : ТвГУ, 1998. — С. 74–79.
8. Почепцов Г.Г. Молчание как речевой акт или how to do things without words / Г.Г. Почепцов // Сб. научных трудов МГПИИЯ им. М. Тореца. — Вып. 252. — М., 1985. — С. 43–52.
9. Солошук Л.В. Вербальні і невербальні компоненти комунікації в англomовному дискурсі : [монографія] / Солошук Людмила Василівна. — Харків : Константа, 2006. — 300 с.
10. Українська афористика : [антологія / за ред. І. Драча, В. Черняка]. — К. : Просвіта, 2001. — 320 с.
11. Фаст Дж., Холл Э. Язык тела. Как понять иностранца без слов / Дж. Фаст, Э. Холл : [пер. с англ.]. — М. : Вече, Персей. АСТ., 1995. — 432 с.